УДК 796:61:655.413

Ірина Свістельник,
кандидат наук з фізичного виховання і спорту,
доцент кафедри інформатики і кінезіології
Львівського державного університету фізичної культури

Особливості випуску медичних видань для галузі фізичної культури і спорту у 20—30-х роках XX століття

Проаналізовано репертуар медичної літератури для галузі фізичної культури і спорту у 20—30-х роках XX століття. Представлено відомих науковців — авторів надрукованих у різних видавництвах книг, брошур, науково-методичної літератури, які активно сприяли розвитку інформаційного забезпечення у ВНЗ фізкультурного профілю.

Ключові слова: *медична література, інформаційне забезпечення, видавництва, фізична культура і спорт.*

Актуальність. Медицина як галузь знань становить собою комплекс з понад 200 спеціальних наук, кожна з яких має свій предмет і свої методи досліджень. Значний сегмент цього комплексу тісно пов'язаний із галуззю фізичної культури і спорту. Спортивна медицина як окрема галузь медичної науки почала формуватися з розвитком галузі фізичної культури і спорту для вивчення здоров'я, фізичного розвитку та функціональних можливостей організму під час впливу на нього засобів фізичної культури і спорту.

Інформаційне забезпечення галузі фізичної культури і спорту медичною літературою до сьогодні не було предметом спеціального вивчення, зокрема не з'ясовано типологічні характеристики медичної літератури 20—30-х рр. XX ст., використовуваної у фізичній культурі і спорті. Таке дослідження допоможе повніше вивчити міжгалузеві зв'язки фізичної культури і спорту, починаючи з перших етапів їхнього наукового оформлення.

Мета статті полягає в історико-теоретичному аналізові репертуару медичної літератури для галузі фізичної культури і спорту 20—30-х років XX століття.

Медична література, як і медична галузь, має давню історію. Вона пов'язана з формуванням медичної науки та практики охорони здоров'я. Тематико-типологічні особливості медичних видань змінювалися відповідно до рівня соціально-економічного розвитку суспільства, технічних досягнень, загального рівня культури: від початків зцілення людей і формування гігієнічних знань до появи рукописної, а потім друкованої медичної книги. З давніх часів відомими є рукописні лікувальники, травники, які впродовж кількох десятиліть були практично єдиним різновидом медичної книги. Їхній зміст складався з переліку різних хвороб, засобів їхнього подолання і лікування, списків цілющих лікарських рослин [1]. За типологічними ознаками переважна більшість медичних книг були науково-популярними, оскільки поширювали знання з особистої гігієни. Водночас за своєю тематикою та стилем викладу такі книги були призначені не лише фахівцям медичної галузі — лікарям, а й широкому загалу читачів: вони містили елементарні відомості про запобігання хворобам, будову людського тіла тощо. Наукова медична книга з'явилася значно пізніше завдяки блискучим ученим-медикам, зокрема І. Сєченову (фізіологу, засновнику природничого напряму у психології), І. Мечнікову (розробнику основ порівняльної патології), І. Павлову (засновнику вчення про вищу нервову діяльність) та ін. Поряд із науковими книгами у XIX столітті з'явилися й довідкові видання — медичні енциклопедії, атласи. Вони були переважно перекладними, але користувалися значним попитом.

У системі охорони здоров'я, що сформувалася після 1918 року, одразу було створено організаційні передумови для розвитку книговидання медичної тематики. На це була спрямована діяльність видавничої секції при Народному комісаріаті охорони здоров'я, завдяки якій було сформовано широку мережу видання і книгорозповсюдження та упродовж 1919—1922 років надруковано 202 назви медичних книг і брошур. Видання медичної літератури здійснювали також й інші організації, зокрема медична секція наукового відділу Держвидаву, видавництво "Практическая медицина".

1928 року для друкування медичної книги було створене спеціалізоване видавництво — Державне медичне видавництво (Держмедвидав), завданням якого став випуск спеціалізованої медичної літератури та санітарно-просвітницьких видань. Це було великим кроком щодо впорядкування медичної книги, адже видавництву були надані права самостійної державної організації. Друкування медичних видань здійснювало у ті роки ще одне державне видавництво — "Физкультура и спорт", яке забезпечувало спеціалізованою літературою галузь фізичної культури і спорту.

Головним політичним завданням медичних видань на початку 20-х років було здійснення просвітницької роботи серед населення з питань санітарії та особистої гігієни. До цієї літератури ставили певні вимоги: у книзі фактичний матеріал за темою мав висвітлювати історію питання та його сучасний стан, надавати практичні рекомендації щодо профілактики та лікування хвороб із застосуванням досягнень сучасної науки, містити бібліографічні посилання та ілюстративний матеріал (рисунки, таблиці, графіки тощо). Це означало, що автору наукового чи навчального видання необхідно було здійснювати ретельну підготовку рукопису до друку.

У середині 20-х років особливу увагу почали приділяти питанням гігієни фізичного виховання і спортивного тренування. Першою науковою розробкою, яка заклала фундамент для розвитку спортивної гігієни, стала монографія

© Свістельник І., 2014

В. Гориневського "Гигиена физических упражнений" (1925). У ній здійснено науковий аналіз особистої гігієни спортсмена, охарактеризовано гігієнічні основи окремих видів спорту. У ті роки в самостійну галузь науки виокремлювалися й такі напрями медицини, як лікувальна фізична культура та масаж: вчені-медики і лікарі-практики на чолі з відомим науковцем І. Саркізовим-Серазіні обґрунтовували можливість використання фізичних вправ для лікування різних захворювань; у наукових дослідженнях з анатомії та фізіології був накопичений матеріал, який у подальшому уможливив глибоке вивчення біологічних основ фізичного виховання. Були науково обґрунтовані комплекс "Готовий до праці й оборони" (ГПО) та основи загальної фізичної підготовки для досягнення високих результатів у будь-якому виді спорту. Це дало змогу розробити методику навчання і спортивного тренування на основі педагогіки, психології, а також низки медико-біологічних наук.

Водночас 1921 року І. Саркізов-Серазіні організував гурток з класичного масажу, 1922 року уперше провів курс зі спортивного та лікувального масажу для викладачів, тренерів і лікарів, які мали оволодіти технікою масажу і застосовувати її у спорті та виконанні фізичних вправ. Такі курси стали щорічними з 1923 року і дали можливість сформувати справжню школу підготовки кваліфікованих майстрів класичного масажу; вони були місцем апробації програм, підручників і навчальних посібників, призначених для студентів не тільки медичних закладів, а й ВНЗ фізкультурного профілю та фахівців, які працювали в галузі фізичної культури і спорту та в системі курортології. 1925 року в Державному центральному інституті фізичної культури (у Москві) була створена перша поліклініка спортивного масажу та лікувальної фізичної культури. Уперше 1925 року було проведено Всесоюзну науково-методичну конференцію. Наступні відбулися 1927 та 1929 року і розглядали питання формування системи теорії та методики фізичного виховання, вплив різних методик лікувальної фізичної культури та масажу на студентів, котрі займалися спортом. Наукові дослідження цих років стали підґрунтям для перших підручників і навчальних посібників з теорії та методики фізичного виховання, лікувальної фізичної культури, спортивного і лікувального масажу, окремих видів спорту.

У 30-х роках XX століття у зв'язку із розгортанням масового фізкультурного руху розширилася сфера як практичної, так і наукової діяльності тієї ланки медицини, що працювала на спорт. На початку 30-х років розпочали вивчати планування тренувальних занять і навантажень у спорті. Вагомий внесок у наукове обґрунтування системи фізичного виховання здійснила наукова школа Державного центрального інституту фізичної культури (Москва) на чолі з професором В. Гориневським, який вважав, що спорт, гімнастика та загартовування є дієвими чинниками педагогічного впливу на тих, хто займається спортом та зміцнює власне здоров'я. Його наукові праці з теорії і методики фізичного виховання, спортивного тренування, лікарського контролю та гігієни стали фундаментальними для спортивної медицини. Професор уперше застосував багатоаспектні дослідження (антропометричні, фізіологічні, психологічні) та довів необхідність спільної роботи лікаря і педагога. У своїх наукових працях він рекомендував використовувати спорт як засіб фізичного виховання юнацтва. У "Руководстве по физической культуре и врачебному контролю для сотрудников и врачей" (1935), а також у книзі "Здоровье физкультурника" (1938) вчений детально обґрунтував методи проведення лікарсько-педагогічного контролю за спортсменами.

Інститут сформував ще одну наукову школу — зі спортивної медицини під керівництвом С. Лєтунова. Той створив лабораторію лікарського контролю, яка досліджувала проблеми оздоровчого значення рухової активності, вплив занять фізичною культурою та спортом на здоров'я людей, здійснювала діагностику стану тренованості, лікарсько-педагогічні спостереження тощо. Завдяки дослідженням С. Лєтунова і його учнів, зокрема щодо оцінювання функціонального стану і тренованості спортсмена, з проблеми "спорт і серце", "спорт і вік", спорт поступово завойовував високі позиції. Запропоновані основи комплексного лікарського обстеження спортсменів були узагальнені та опубліковані у книзі М. Мінкевич "Врачебные исследования физкультурников" (1931).

Запровадження комплексу ГПО забезпечило широке залучення населення до занять фізичними вправами, у зв'язку з чим виникла потреба в науковому обґрунтуванні гігієнічних основ масової фізичної культури. У 30-ті роки цей напрям досліджень був пріоритетним у Ленінградському державному науково-дослідному інституті фізичної культури (ЛНДІФК). Інститут розпочав свою діяльність на базі створеної 1930 року клініки соціального здоров'я, яка мала необхідне обладнання і відповідно підготовлені висококваліфіковані медичні кадри. При ній функціонувала лабораторія гігієни, завідував якою професор О. Мінх — автор фундаментальних підручників з гігієни для студентів медичних і фізкультурних ВНЗ. У науково-дослідній лабораторії клініки здійснювали поглиблені наукові дослідження й студенти. У цей період ЛНДІФК разом з Державним інститутом фізичної культури імені П. Ф. Лесгафта видав низку методичних посібників і практикумів для вчителів фізичної культури та викладачів ВНЗ. Тут же була сформована наукова школа, яка згуртувала видатних учених: засновника фізіології спорту, професора А. Крестовнікова (автора першого підручника з фізіології спорту (1939) [2]; провідного фахівця з лікувальної фізичної культури В. Добровольського ("Учебник инструктора по лечебной физической культуре"); відомого травматолога, професора М. Куслика. Засновником наукової школи біохімії спорту став М. Яковлєв. Він досліджував гормональну регуляцію обміну речовин у м'язах. Завдяки цьому вченому побачили світ монографія, перші підручники та методичні рекомендації з біохімії спорту саме для студентів інститутів фізичної культури. Плідно працював у ЛНДІФК також О. Гандельсман (здійснював наукові дослідження з фізіології).

1936 року Всесоюзний комітет у справах фізичної культури та спорту вперше розглянув питання розроблення наукових основ функціонування галузі фізичної культури і спорту, затвердив тематичний план галузевих науково-дослідних робіт на 1937 рік, напрями яких передбачали дослідження за десятьма проблемами, чотири з яких виявилися дотичними до медицини: лікарський контроль; травми у спорті та їхня профілактика; лікувальна фізична культура; проблеми тренування та загартовування [3].

Науково-дослідна робота мала здійснюватися у ВНЗ фізкультурного профілю та науково-дослідних інститутах. На той час уже функціонували Грузинський науково-дослідний інститут фізичної культури (1931, Тбілісі), Український науково-дослідний інститут фізичної культури (1931, Харків) з філіями у Києві, Дніпропетровську та Одесі, Ленінградський науково-дослідний інститут фізичної культури (1933) і Центральний науково-дослідний інститут фізичної культури (1933, Москва). Ці наукові установи здійснювали фундаментальні та прикладні наукові дослідження з медико-біологічних, а також соціологічних, педагогічних та організаційних проблем фізичного виховання, масового фізкультурного руху, спорту; здійснювали підготовку і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів інститутів фізичної культури та тренерських кадрів, друкували наукові праці та поширювали свої наукові дослідження серед студентів,

тренерів, викладачів фізичного виховання. У довоєнні роки саме в науково-дослідних інститутах був ґрунтовно розроблений комплекс ГПО, система виробничої гімнастики, різноманітні методики лікарського контролю, лікувальної фізичної культури, спортивного масажу та спортивної медицини. Інститути фізичної культури й науково-дослідні інститути фізичної культури брали активну участь у впровадженні результатів наукових досліджень у практику, створювали підручники, навчальні посібники, надавали науково-методичну допомогу фізкультурно-спортивним організаціям.

Так, у 1925—1939 роках для галузі фізичної культури і спорту було надруковано значну кількість видань медико-біологічної тематики, зокрема "Руководство по врачебному контролю за физическим развитием" (Г. Бирзин, В. Гориневский, 1925), "Гигиена физических упражнений и спорта" (В. Гориневский, 1925), "Биологическое значение физических упражнений" (А. Маттиас, 1926), "Спортивный массаж" (И. Калистов, 1930), "Как пользоваться солнцем, воздухом и водой" (А. Орлюк, 1930), "Здоровье физкультурницы" (И. Пелингер, 1930), "Работа врача по физкультуре" (Н. Поморцев, 1930), "Ближе к солнцу", "Лечит ли физическая культура?", "Лечитесь солнцем" (И. Саркизов-Серазини, 1930), "Спортивные повреждения и первая помощь в несчастных случаях при занятиях физкультурой " (И. Калистов, 1931), "О закаливании" (В. Песков, 1931), "Закаливайтесь солнцем, воздухом и водой" (И. Саркизов-Серазини, 1931), "Дыхание при беге" (И. Смирнов, 1931), "Врачебно-физкультурная работа" (А. Утехин, 1932), "Гигиена физкультурника" (В. Блях, 1932), "Основы самоконтроля и санминимума физкультурника" (С. Герценштейн, 1932), "Врачебный контроль над физической культурой" (Б. Ивановский, 1932), "Врачебная работа по комплексу ГТО" (З. Фирсов, 1932), "Краткое руководство по анатомии и физиологии" (А. Крестовников, В. Турченко, 1932), "Лечебная физкультура при заболеваниях сердца" (А. Соколов, В. Мошков, 1934), "Физкультура как лечебный фактор" (под редакцией Б. Ивановского, 1934), "Врачебный контроль над физической культурой" (Б. Ивановский, 1935), "Лечебная физкультура" (И. Саркизов-Серазини, 1935), "Спортивная травматология" (И. Крячко, А. Ланда, 1937), "Спортивный массаж" (И. Саркизов-Серазини, 1937), "Справочник врача-физкультурника" (Д. Дешин, Г. Котов, 1938), "Движение человеческого тела" (Н. Иваницкий, 1938), "Анатомия мышечной системы" (П. Лесгафт, 1938), "Научные основы закаливания" (И. Саркизов-Серазини, 1938), "Физиология человека" (А. Крестовников, 1938), "Лечебная физкультура. Методика и организация физической культуры в лечебно-профилактических учреждениях" (под редакцией В. Добровольского и М. Куслика, 1939), "Самоконтроль и санитарно-гигиенические навыки физкультурников" (Н. Раскин, 1939), "Основы врачебного контроля над физкультурой", "Спортивный массаж и самомассаж" (И. Саркизов-Серазини, 1939) [4].

Було також видано збірники наукових праць: "Врачебные исследования физкультурников" (1931), "Здравоохранение и физкультура" (1934), "Проблемы врачебного контроля" (1939), "Труды Центрального научно-исследовательского института физической культуры. Исследования по физиологии физических упражнений" (1939), збірник наукових праць фізіологічної лабораторії Центрального науково-дослідного інституту фізичної культури "Физиологические основы спорта" (1935) та матеріали наукової конференції "Лечебная физкультура на курортах" (1933) [5].

Усі ці книги були надруковані у спеціалізованому видавництві "Физкультура и спорт", за тематико-типологічною характеристикою вони поділялися на книги, брошури, підручники, навчальні посібники, програми, наукові та науково-популярні видання. Друкували їх російською мовою. Осторонь не залишали й вищу школу: підручники та навчальні посібники, збірники наукових праць та матеріали конференцій поповнювали фонди бібліотек, ставали основою інформаційного забезпечення у ВНЗ фізкультурного профілю.

Висновки. Завдяки розвитку медицини відбулося формування нового її відгалуження — спортивної медицини, яка розпочала вивчати вплив фізичної культури і спорту на здоров'я, фізичний розвиток та морфофункціональні особливості організму людини. Це відбувалося у 20—30-х роках XX століття у спеціалізованих науково-дослідних інститутах фізичної культури. Формування системи охорони здоров'я у 20-ті роки XX ст., чіткі вимоги до перших медичних видань, створення мережі книговидання та книгорозповсюдження медичної літератури, широке залучення населення до занять фізичними вправами сприяли створенню низки науково-дослідних інститутів фізичної культури і спорту, які почали здійснювати наукове обґрунтування форм і методів масової фізичної культури та активно провадити медико-біологічні дослідження. Розвиток спортивної медичної науки супроводжували наукові дослідження й оприлюднення їхніх результатів — книги, брошури, підручники та навчальні посібники, наукова та науково-популярна література. Авторами видань були знані вчені, які здійснювали наукові дослідження й активно упроваджували їх у спортивно-тренувальну діяльність. Перші наукові видання — підручники зі спортивної медицини, спортивної морфології, фізіології спорту, лікувальної фізичної культури, біохімії спорту, спортивного масажу — стали підґрунтям інформаційного забезпечення галузі фізичної культури і спорту в цілому та ВНЗ фізкультурного профілю зокрема.

Список використаної літератури

1. *Фролов В. В.* Медицинская книга / В. В. Фролов. — Режим доступа : http://www.hi-edu.ru/e-books/ (дата обращения: 15.03.2010). — Загл. с экрана.
2. *Критика* и библиография // Теория и практика физической культуры. — 1952. — Т. 15, вып. 4. — С. 98—99.
3. *Фомин Ю. А.* ВНИИФК — головное учреждение отечественной спортивной науки / Ю. А. Фомин, З. К. Смеловская // Теория и практика физической культуры. — 1998. — № 10. — Режим доступа : http://www.teoria.ru. (дата обращения: 15.03.2010). — Загл. с экрана.
4. *Издательство* "Физкультура и спорт" : библиогр. указ. : в 2 т. — М. : Физкультура и спорт, 1983. — Т. 1. — 384 с.
5. *Там само*. — 384 с.

Проанализирован репертуар медицинской литературы периода 20—30-х годов XX века. Представлены выпущенные в разных издательствах книги, брошюры, научно-методическая литература авторства известных ученых, которые способствовали развитию информационного обеспечения вузов физкультурного профиля.

The repertoire of medical literature of period in 20—30 of XXth century age is analysed in the article. Books, brochures, scientifically-methodical literature of authorship of the known scientists, published in different publishing houses, are presented, which was instrumental in development of the informative providing of institutes of higher of athletic type.

Надійшла в редакцію 26 липня 2013 року